

İnsani İhtiyaçlar Kavramı: Yoksulluğu Azaltma Stratejileri Üzerine Eleştirel Düşünceler

Aynur Özüğurlu, Kocaeli Üniversitesi, Felsefe Bölümü, e-posta: aynur.ozugurlu@kocaeli.edu.tr.

Özet

1990'ların başından itibaren ileri kapitalist ülkelerde 'toplumsal içerme stratejileri', az gelişmiş ülkelerde ise 'yoksulluğu azaltma stratejileri' adı altında yürütülen programlar, kapitalizmin küresel yeniden yapılanmasının önemli araçlarından birini oluşturmaktadır. Ana eksenleri fırsatların artırılması, içerme ve güçlendirmeye dayanan bu programlar, az gelişmiş ülkelerde şu üç bileşene dayalı olarak hayata geçirilmektedir: Yoksulların emeğini seferber etmeye ağırlık veren (Dünya Bankası'nın terimleriyle, sahip oldukları 'en bol varlığa' dayanan) bir ekonomik büyüme hedefi; yoksulların emeklerini 'üretken' biçimde kullanabilmelerini sağlamak üzere temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi; son olarak, en yoksullara ve korunmasızlara yönelik sosyal güvenlik ağının oluşturulması... Her üç bileşen de piyasa becerisi kazandırmaya dönük kurslardan gelir getirici faaliyetlerin teşvikine, bireysel sorumluluk önceliğine dayalı sosyal yardım programlarından kentsel ve kırsal toprak mülkiyetinde dönüşümlere kadar uzanan çok çeşitli politika pratiklerine sahiptir. Bu çalışma, söz konusu politikalar aracılığıyla neoliberalizmin küresel düzeyde nasıl bir yoksulluk gündemi inşa ettiğini ele almayı ve yoksullara dönük sosyal politikaların aslında toplumsal hayatın makro düzeni nasıl yapılandırdığını ele almaktadır. Tartışmanın temel amacı, yoksullukla mücadele programlarının 21. yüzyılın büyük mülksüzleştirme dalgasının araçlarından biri olduğunu sergilemeye dönüktür. Çalışma, bu amaç doğrultusunda, Marx'ın 'insani ihtiyaçlar' kavramını bir çözümleme eksenini önermektedir. İhtiyaçlar kavramı, aslında, yoksulluğu azaltma stratejilerinde de olduğu gibi, piyasadaki malların talebine indirgenmiş niceliksel bir gösterge olarak kullanılmaya ya da insana yaraşır bir yaşam standardı için ahlaki bir ölçüt öngörmeye son derece elverişlidir. Her iki durumda da, ihtiyaçlar kavramı yoksulları 'muhtaç' özneler olarak konumlandırmaya uygun bir eksen olma işlevini görür. Ancak, Marx'ın elinde bu kavram, onu kuşatan liberal hegemonyaya karşı, kapitalizmin özgün ve radikal eleştirisine imkân veren güçlü bir içerik kazanır. Marx'ın çözümlemesi insani ihtiyaçların ontolojik statüsünü 'soyut insana' değil emek etkinliğine dayandırdığı ve bu yolla onu tarihselleştirebildiği için, kapitalizm altında ihtiyaçlar formunun antagonistik karakterini görmemizi sağlar. Çalışma, bu kavramsallaştırmaya dayanarak, insani ihtiyaçlar sorunu açısından yoksulluğu azaltma stratejilerinin kavramsal yapısını sorgulayacak ve söz konusu stratejilerin

araçları için öngörülen 'katılım, içerme, güçlendirme' gibi politik eksenlerin anlamını ele alacaktır; ardından insani ihtiyaçların kapitalizm altında gerçekte nasıl bir politik bir problem olduğunu göstermeye çalışacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yoksulluk, neoliberalizm, insani ihtiyaçlar, Marx, küresel kapitalizm.

The Concept of Human Needs: Critical Reflections of Poverty Reduction Programs

Abstract

That social inclusion programs in the advanced capitalist countries and poverty reduction strategies in the peripheral countries have been implemented since the beginning of 1990s has consisted one of the main components of the global capitalist restructuring. Poverty reduction programs that mainly rely upon promotion of opportunities, inclusion, and empowerment have the following social policy elements in the peripheral countries: the goal of economic growth mainly based on the mobilisation of labour-powers of poor people; the sectoral efforts especially in the services of education and health to develop the human resources of the poor, and the social safety net for protecting the most vulnerable groups. All three components of anti-poverty programs have a wide range of policy practices extending from training programs through which poor people get access to marketable skills to the promotion of income-generating activities, from the encouragement of individual responsibility in social welfare policies to the transformations of property relations in urban and rural lands. This study discusses how neoliberalism promotes poverty agenda through mentioned programs and how social policies oriented to the poor actually construct the social life at the macro level. The main purpose of the discussion is to illustrate that the poverty alleviation programs are one of the instruments of the great wave of dispossession of twenty-first century. For this purpose, the study suggests Marx's concept of 'human needs' as the axis of analysis. The concept of needs, in fact, is extremely convenient for being used as a quantitative indicator in which human needs are reduced to effective demand in a market or as a moral criterion in which a decent standard of living is defined. In both cases, the use of the concept of needs functions effectively to construct the poor as the 'needy' subjects. However, in the hands of Marx, the concept becomes a critical perspective representing an original and radical stance against the hegemony of liberal approaches regarding needs as a list of 'what are to be satisfied'. Since, in Marx's analysis, the ontological status of needs derives not from abstract human beings but from acts of labour and thus

gains the historicity, we are able to see to the antagonistic character of needs in capitalism. Based upon Marx's analysis, this study will inquire the conceptual structure of the poverty reduction programs particularly by focusing on the issue of human needs and the meaning of political axes which have been promoted as the grounds for attacking poverty, such as 'participation, inclusion, and empowerment'. Then, it will try to elaborate how needs turn into a political problem in capitalism.

Keywords: Poverty, neoliberalism, human needs, Marx, global capitalism.

Giriş

Bu çalışmada, özellikle 90'lardan itibaren kapitalizmin küresel yeniden yapılanmasının önemli unsurlarından birini oluşturan yoksullukla mücadele programlarını 'insani ihtiyaçlar' kavramı açısından eleştirmeyi deneyeceğim. Tartışmamın amacı, ilk bakışta, bir paradoks içeriyor gibi görünebilir. Çünkü eğer eleştirel olacaksak, örneğin benim de savunmaya çalışacağım gibi, yoksullukla mücadele programlarının 21. yüzyılın büyük mülksüzleştirme dalgasının araçlarından biri olduğunu iddia edeceksek, böyle bir eleştiri için insani ihtiyaçlar kavramını kullanmak problemlidir, hatta uygunsuz kabul edilebilir.

İhtiyaçlar kavramı, özellikle sosyal politika alanında ağırlıklı olarak liberal paradigmanın hegemonyası altında olduğu için, gerçekten de son derece netemelidir. Birincisi, yoksulları kabul edilebilir standartlarda bir yaşam sürmek için gereken ihtiyaçları gideremeyen 'patolojik' tüketiciler olarak kodlamaya çok elverişlidir. Bunun tipik örneği, yoksulların gerçekte kimler olduklarını saptamak amacıyla mutlak ya da nispi kriterlerle verili ihtiyaçların karşılanma düzeyini ölçen yaklaşımlardır. İkincisi, kavram ahlaki bir kategori olarak kurulmaya da son derece meyillidir. İhtiyaçlar, patolojik tüketiciler örneğinde olduğu gibi, ondan niceliksel bir iktisadi gösterge olarak söz etmediğimiz zamanlarda da, iyi bir yaşam için evrensel standartların nasıl ve neye göre saptanacağını belirleyen ahlaki bir eksen olabilir. Bunun tipik örneği, ilerde daha ayrıntılı ele alacağımız, ihtiyaçlar hiyerarşisi modelleri oluşturan teorik girişimlerdir. Üçüncüsü, ihtiyaçları ahlaki bir kategoriye indirgemenin dolaysız bir sonucudur. Bu indirgeme, kapitalizm altında ihtiyaçları ekonomi-politiğin konusu olmaktan uzaklaştıran önemli bir depolitizasyon aracıdır aynı zamanda; onu bir uzmanlık söylemiyle kuşatır ve ihtiyaç sahibini kendine yeterlikten yoksun, başkalarının yardımına ve iyiliğine muhtaç, pasif bir alıcı olarak tanımlama eğilimi taşır. İhtiyaçlar kavramı, bu üçüncü nedenle de, yoksulları paternalist bir politika nesnesine dönüştürme potansiyeli taşıyor olması bakımından da son derece problemlidir.

Fakat yukarıdaki her üç nedeni de, yani, ihtiyaçların piyasadaki mal ve hizmetlerin fiili talebine indirgenmesini, ahlaki bir kategoriye dönüştürülmesini ya da bir uzmanlık söylemiyle kuşatılmasını bertaraf edebilecek bir insani ihtiyaçlar kavramı mümkündür. Şimdilik bu kavramsallaştırmayı, kaçak elektrik kullanan yoksul bir kadının “elektrik yoksulun malıdır” sözü ile temsil edeceğim. İstanbul örneğinde yapılmış bir yoksulluk araştırmasının raporundan (Buğra ve Keyder, 2003) öğrendiğimize göre, raporun vurgusuna sadık kalırsam, yoksul kadın ‘açıkça’ elektriğin kendi malları olduğunu iddia etmiştir.¹ Araştırmacıları epey şaşırtmış olduğu belli olan bu iddia, aslında, tamamen bir insani ihtiyaçlar tanımıdır. Tanım bir metafor olarak değil fakat gerçekten de elektriğin yoksulun mülkü olması anlamında Marx’ın insani ihtiyaçlar kavramsallaştırmalarını temsil eder. İlerde ana hatlarıyla göstermeye çalışacağım gibi, bu kavramsallaştırma, liberal hegemonyaya rağmen, kapitalizmin radikal eleştirisini yapabilmeye muktedir bir içeriğe sahiptir. Çünkü bize, bir yandan, emek sömürsünün daima ihtiyaçları, arzuları, iradesi ve biyolojik sınırları olan canlı bir varlıkla ilgili olduğunu hatırlatır –ne de olsa, sermaye birikiminin yapısal gereklerine yapılan aşırı vurgu bazen bunu unutturma potansiyeli taşır. Bir yandan da, ihtiyaçlar uğruna mücadelenin sınıfsal odağını sergilemeye olanak verir çünkü ihtiyaçlar gibi farklılığa ve çeşitliliğe son derece açık bir alanda emek-sermaye çelişkisini ihmal etmek daha kolay ve mümkün görünür (Noonan, 2004).²

Tartışmamız Marx’ın insani ihtiyaçlar kavramına yaslanarak yoksulluğu azaltma stratejilerinin tamamen 21. yüzyılın mülksüzleştirme dalgasının bir parçası olduğunu sergilemeye çalışacak. Bu tartışma, yoksullar için somut çözümler sunan acil politikalara da gerek olduğu vurgusuyla kıyaslanırsa, elbette, topyekûn ve kökten bir eleştiri içermektedir. Ancak hemen söylemeliyim ki, eleştiri, aynı ölçüde, yoksulların kendi ihtiyaçları için bulduğu acil çözümlerin (kaçak elektrik kullanmak gibi) ruhunu ve bir sınıf olarak sermaye birikimine karşı temsil ettikleri tarihsel duruşun güncelliğini de yansıtmaktadır. Yoksul kadının iddiasında Marx’ın dile gelişi, bu yüzdendir.

Tartışmayı yürütebilmek için, önce, neoliberal yoksulluk gündeminin özellikleri ve yoksullukla mücadele stratejilerinin kavramsal dayanakları hakkında kısa bir hatırlatma yapacağım; ardından, söz konusu stratejiler açısından ihtiyaçların anlamını ele alarak Marx’ın çözümlemesinde insani ihtiyaçların gerçekte nasıl bir politik problem olduğunu göstermeye çalışacağım.

Neoliberal Yoksulluk Gündeminin Özellikleri

Neoliberalizm 90’lı yılların başından itibaren akademiden siyasete uzanan son derece geniş bir alanda şu ana hatlar etrafında toparlanabilecek bir yoksulluk gündemi inşa etti:

Birincisi, yoksulluğu hayatta kalma esasına dayalı bir geçim meselesine indirgedi; böylece yoksullar zenginliğin yaratıldığı süreçlerle ilişkili bir sınıfın üyeleri olmaktan çıkıp belirli bir gelir düzeyinin ya da yaşam standardının altında kalan bir nüfus kategorisi olarak kodlanabildi.

İkincisi, bu nedenle, yoksul olmanın nesnellliğini makro yapılardan değil ama aile ve topluluk bağlarının özgüllüğünden türeyen bireyleştirilmiş hayatlara indirgeyebildi. Bu indirgeme, yoksulluğun kendi kavramsal tarihinde ekonomi-politiğin konusu olmaktan uzaklaştırıldığı ender uğraklardan biriydi; yoksulluk yüzünden kapitalist 'düzeni' suçlamak daha önce hiç bu kadar zor olmamıştı.

Üçüncüsü, dolayısıyla, yoksullukla mücadelenin içeriğini ve araçlarını hane ya da bireylerin refah sorunu düzeyinde tanımlayabildi; böylece, örneğin gelir dağılımını iyileştirmek gibi makro-ekonomik çözümler yerine mikro-toplum mühendisliklerine yaslanan bir sosyal politika pratiği inşa edebildi (Pasha, 1996).

Bu üç ana özelliğe dayalı olarak, 90'lı yıllardan itibaren, gelişmiş kapitalist ülkelerde adına 'toplumsal içerme stratejileri', az gelişmiş ülkelerde ise 'yoksulluğu azaltma stratejileri' adı verilen programlar Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü arasındaki koordinasyon aracılığıyla, UNDP ve Birleşmiş Milletler'in de dâhil olduğu bir uzlaşma temelinde, küresel düzeyde aktif biçimde yürütülmektedir. Öyle ki, az gelişmiş ülkelerde bu stratejiler, borçlanmanın sürdürülebilirliğinin zorunlu koşulu olarak öne sürülmekte ve devlet müdahalesinin önceliklerini yeniden saptamaktadır (Craig ve Porter, 2005).

Yoksulluğu Azaltma Stratejilerinin Kavramsal Dayanakları

Söz konusu programların sacayakları, neoliberal yoksulluk gündeminin yukarıda sıralanan her üç özelliğini de bütünüyle temsil edecek biçimde 'fırsat, güçlendirme ve güvenlik' ilkelerine dayanmaktadır (World Bank, 2000). Bu ilkelerin içeriği hakkında kısa bir hatırlatma yapmak, hem insani ihtiyaçlar kavramının hem de ihtiyaçların tedarikinin nasıl tanımlandığını göstermesi bakımından yararlı olabilir.

Fırsat ilkesi, diğer iki ilkedен farklı olarak, Dünya Bankası'nın 2000'lerde yoksulluk gündemine taşıdığı kavramlardan biridir. Banka, bunun gerekçesini, 80'ler ve 90'ların başında uygulanan yapısal uyum programlarının özellikle yoksullar üzerinde yaratmış olduğu 'olumsuz etkileri' dikkate alma ihtiyacına dayandırmaktadır. Fırsat kavramını ise, yoksulların ekonomik yaşama aktif katılımları ve bu katılımdan yarar elde edebilmeleri için 'elverişli' hale getirilmesi biçiminde tanımlamaktadır (Craig ve Porter, 2006). Banka'nın aktif

ekonomik katılımı kastettiği, yoksulların finans piyasalarına ve girişimcilik hizmetlerine erişimini sağlayacak ve bunu kolaylaştıracak yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılması, yani, 'piyasanın yoksul için çalışır hale getirilmesi' hedefidir. Fırsat ilkesi, örneğin 60'lar ve erken 70'lerin sosyal politikasına hâkim olan 'koşullardaki eşitsizlik' ilkesiyle kıyaslanırsa, genel olarak ekonomik eşitsizlikleri törpülemek yerine sadece yoksulların 'dışlanmışlığına' odaklanan bir yönelimi temsil etmekte, dolayısıyla, bütün dikkatleri bölüşüm ilişkilerinden ziyade bireylerin 'toplumsal bağlarına' ve 'içerilmesine' çekmektedir.

Güçlendirme ilkesi tipik olarak bu yönelimin bir ifadesidir. Amartya Sen'e borçlu olduğumuz ve Dünya Bankası'na çok ilham vermiş olan bu kavram, yoksulları alışageldiğimizin tersine, nelerden yoksun olduklarıyla değil de, nelere sahip olduklarıyla, yapabilirlikleri ve kendi ihtiyaçlarına ulaşabilme kapasiteleriyle ele almayı öngörmektedir. Kavram gerçekten de 'yoksul olmaktan' şimdiki kadar anlaşılmalı olan şeyde, ciddi ve sonuçları açısından önemli bir paradigmatik dönüşüme işaret etmektedir. Analitik birim kolektif özneler yerine bireye, bireyin toplumsal koşullarını kavrama biçimi tabiiyetleri yaratan sistemik çelişkiler yerine olanaklara ve uzlaşmacılığa, eylemin anlamı ise mücadele yerine bireylerin kendi kurtuluş edimlerine dayandırıldığı için, güçlendirme kavramı toplumsal ilişkilerin analizinden sömürü ve ezilmişlik fikrini neredeyse tasfiye etmeye kadar bir etki yaratabilmiştir. Yoksulları 'karmaşık varlıklar portföyünün aktif bir yöneticisi' (Moser, 1998) ya da çok çeşitli bütçe stratejileri uygulayan birer 'kahraman' olarak –özellikle kadınlar için– ele almak, söz konusu paradigmatik dönüşümün tipik sonuçlarıdır. Yoksulların kapasitesini oluşturan koşullar ise hâlihazırda sahip olabildikleri, Dünya Bankası'nın terimleriyle, 'fiziksel, toplumsal ve bireysel varlıkların' tümünü kapsamaktadır. Bu, aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, piyasayı sonunda insani varoluşumuzun ve hayatımızın kaçınılmaz ve tamamen 'doğal' bir özelliği haline getiren muazzam bir kuşatmadır.

Yoksulların fiziksel varlıkları tapulu-tapusuz gecekondularından varsa, bahçede besledikleri tavuğa kadar uzanan, maddi olarak sahip olabildikleri her şeyi içermektedir –özellikle de gecekondularını. Az gelişmiş ülkelerde kentsel toprak mülkiyetinin durumunu 80'lerden beri gündeminde tutan Dünya Bankası, hem hazine arazilerinin genişliğini hem de bu araziler üzerindeki enformel mülkiyet hakkının yaygınlığını, konut piyasalarını geliştirmenin önündeki temel engellerden biri olarak kabul etmiştir; ve nihayet, 2000'lerde, gecekonduların yoksulların elinde 'atıl' bekleyen önemli bir kaynak olduğunu ilan etmiştir (Buckley ve Kalarickal, 2005; Musembi, 2007). Kentsel ve tarımsal topraklarda yürütülen mülkiyet dönüşümü ve soylulaştırma pratikleri, bu 'atıl' potansiyeli artık bir sermaye birikim aracı olarak işletebilmektedir.

Toplumsal varlıklar ise, yoksulların arkadaşlardan hemşerilere, akrabalarından komşulara, sivil toplum örgütlerinden etnik-dini kökene dayalı cemaat ilişkilerine kadar uzanan 'başkalarıyla ilişkilerini' içermektedir. Çok çeşitli yardım ve dayanışma ağlarından oluştuğu varsayılan söz konusu ilişkiler, yoksulların kapasitesine ait olanakları ve/veya kısıtlılıkları tarif etmektir. Bu, bildiğimiz gibi, sadece yoksul bireylerin hayatlarını değil ülkelerin geri kalmışlığını da açıklayabildiği iddia edilen ünlü 'sosyal sermaye' kavramıdır.³ Kavramın gücü, doğamız gereği toplumsal bir varlık oluşumuzun kendisini doğrudan bir sermaye türü olarak ele almasında yatmaktadır. Diğer sermaye türlerinin aksine 'mecburen' ve ancak paylaşarak sahip olabildiğimiz bu sermaye, bireylerin hem kendilerinin hem de birbirlerinin refahlarından sorumlu olduğu cemaat temelli bir örgütlenmeyi teşvik etmekte, bunun için güven ve karşılıklı yükümlülüğe dayalı bir ahlak ekonomisi öngörmektedir. Böylece, toplumsal ilişkilerde çelişki ve eşitsizlik yerine uzlaşmayı, gönüllülüğü ve sorumluluğu harekete geçiren, ideolojik olarak muhafazakâr bir pratik örgütlenebilmektedir.⁴

Gerek fırsat gerekse de güçlendirme ilkesinin temel önermesi, yoksulların aslında 'etkin' olduklarını fark etmek üzerine kuruludur (Ali ve Sirivardana, 1996). Temel analiz birimleri ise, geçim üretiminin merkezi olarak kabul edilen hane ekonomisidir. Sonuçta, her iki ilke de yoksulların sahip oldukları her bir 'varlık' türü bakımından aslında piyasaya 'pazarlanabilir' kılınmalarını içermektedir. Yoksulluğu azaltma stratejilerinin üçüncü sacayağı olan güvenlik ilkesi, tam olarak burada devreye girmektedir. İlke, pazarlanabilirliği olmayan yoksullar için öngörülmüş bir koruma şemsiyesine işaret etmektedir. Oldukça ayrıntılı bir güçsüzlük ve düşkünlük listesini içeren bu şemsiye, özetle, afetler, hastalık, ölüm halleri ya da ayaklanmalar, iç savaşlar vb. gibi 'doğal' ve/veya toplumsal koşullar nedeniyle fırsatların ve güçlendirmenin temellerini sarsacak mevcut ya da olası risklerin varlığını kapsamaktadır (Craig ve Porter, 2006).

Her üç ilke de, hayatımızın anlamı ve toplumsal ilişkilerimizin amacı ile piyasanın kuralları ve işleyişi arasında tamamen uyum olduğu kabulüne dayalı bir siyasa pratiği örgütlemektedir. Bu bakımdan yoksullukla mücadele programları, gelir getirici faaliyetlerin teşvikinden yoksulları küresel mali sermayenin yeni pazarı haline getiren mikrokredilere, piyasa becerisi kazandırmaya dönük kurslardan hizmet sunumunda rekabetin teşvikine ve toprak mülkiyetinde dönüşüme kadar uzanan son derece çeşitlenmiş bir politika demetini hayata geçirmektedir.

Neoliberalizm, ilk bakışta, kapitalizmin tarihinde bir hedef-nüfus kategorisi olarak yoksullara dönük politikaların kimi özelliklerini olduğu gibi tekrar ediyor görünmektedir. Nitekim yoksulluğu azaltma stratejileri, tarihteki örneklerini hiç aratmayacak biçimde, 'hak eden ve hak etmeyen yoksul' tasnifi üzerinde

yükselmektedir. Bir başka deyişle, yoksul olmanın kendisi bu stratejilerin aslında en zayıf değişkenidir. Söz konusu tasnif, bildiğimiz gibi, 19. yüzyıl başlarında ücretli çalışma rejimini genelleştirebilmenin ve piyasa disiplini egemen kılabilmenin bir aracı olarak işlemiştir. Bugün de, aynı şekilde, kamusal sorumluluğu sadece çalışmayacak durumda olanlarla (hak eden yoksullarla) sınırlayıp çalışabilecek herkesi emek pazarına iterek emeği çıplak işgücüne indirgemenin, dolayısıyla, yeniden proleterleştirmenin bir yolu olarak işlemektedir.

Yoksulluk politikalarında tarihin tekerrürü, sermaye birikimin yapısal eğilimleri düşünülürse, şaşırtıcı görünmeyebilir. Yine de, bir tekerrürden ibaret olmayı aşan şey, sermayenin sadece fiili mevcudiyetinin değil temel prensiplerinin (kâr, etkinlik, rekabet, girişimcilik, performans gibi) ve dilinin de (insani varlığımızın ve toplumsal ilişkilerimizin bir sermaye türü olarak adlandırılması gibi) siyasal ve toplumsal alanı artık doğrudan örgütler hale gelmesidir. Tam da bu noktada, insani ihtiyaçların anlamını çağırarak, hem sermayenin kendini tekrarının en kadim ögesini hem de tekrarı bozguna uğratabilecek, muhtemel ki, en hayati dinamiklerden birini çağırarak olacaktır.

İnsani İhtiyaçlar Kavramı ve Yoksulluğu Azaltma Stratejileri

Yoksulluğu azaltma stratejileri, yukarıda göstermeye çalıştığım gibi, sosyal adalet ve refahın bir kamu yararı olmaktan çıkartılıp tamamen özel alana –aile, topluluk bağları ve piyasaya indirilmesi esasına dayanmaktadır. Neoliberalizm, bu yolla, kamusal alanda yer alan talepleri olabildiğince sınırlandırarak (hakların tasfiye edilmesi gibi) ihtiyaçların tatmininde toplumun bütününe piyasayı dayatmakta, ‘en bahtsızlar’ içinse merhamet göstermektedir. Fakat bu durum, kapitalizmde ihtiyaçların üretimi açısından düşünürsek, sermayeyi sermaye yapan biricik özelliğin nihayetinde tekrarından ibarettir. Kapitalizmde insani ihtiyaçların üretimini ve tedarikini örgütleyen prensip, hem ürünün hem de ona erişmek isteyen kişinin kendisini önce birer değişim değeri olarak gerçekleştirme şartı olduğuna göre, aksi halde, örneğin yiyecek de insanın çalışma potansiyeli de birer soyut fikir olarak kalacağına göre, dahası, metaların bu basit döngüsünü sürekli yeniden üretmek sermaye birikiminin varlık nedeni olduğuna göre, ortada gerçekten yeni bir şey yok demektir. Neoliberalizmin yoksulluğa karşı mücadelesi, bariz bir biçimde, yoksulların değil sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaya dönüktür. Bir başka deyişle, programın bütün kapsamı, yoksulları sadece emek-gücü taşıyıcıları olarak, emek-gücünü ise sadece metaların düzenine tabi hale getirilmesi gereken herhangi bir meta olarak yeniden düzenlenmeye yöneliktir. Bu iki asli unsur, aslında, insani ihtiyaçlar sorununun nasıl ele alındığını da tarif etmektedir. Tekrar etmek gerekirse sermaye için, bildiğimiz gibi, insani ihtiyaçların ne anlama geldiği kesindir: piyasadaki fiili talep. Bir başka deyişle, sermaye yalnızca satınalma gücüne dönüşebilmiş ihtiyaçları bir ‘ihtiyaç’ olarak kabul eder. Eğer piyasada ifade edilememişlerse, gıda,

sağlık, barınma gibi fiziksel varlığımızın dolaysız ihtiyaçları bile bir ihtiyaç olarak ortadan kalkar. Bu durumda, piyasa denilen şey, kaçınılmaz olarak, emekçilerin çok önemli bir kısmı için sefalet halinde olmakla birdir. Yoksulluk ölçümlerine konu olan ve yoksulluğu azaltma stratejilerinin hedef-grubunu tarif eden yer de esas olarak burasıdır. Ölçümler, nihayetinde, ihtiyaçların bir tüketim sepeti olarak (görelî ya da mutlak) varsayılmasına dayanır. Bu indirgeme, birazdan göreceğimiz gibi, başlı başına bir sorundur ama önce söz konusu sepetin sadece Dünya Bankası'nın yoksulluk kriterlerine değil, modern ihtiyaç kuramlarına da nasıl konu olduğuna kısaca değinmemiz gerekir.

Sosyal teori için 'ihtiyacın' ne olduğu meselesi, sermayenin aksine, o kadar da kesin değildir. Nelerin ihtiyaçtan sayılıp sayılmayacağını belirleyecek bir eksen bulmak, yani bir ihtiyaç kavramı oluşturmak başlı başına bir problemdir.⁵ Yine de, tartışmamızla ilgisi bakımından, modern ihtiyaç kuramlarındaki en yaygın yaklaşımlarından biri, ihtiyaç kavramını ihtiyaç nesnesinin kendisinden türetme eğilimidir. Bu durumda, ihtiyaç tanımı basitçe şöyledir: "x'in yoksunluğu yaşamı sürdürmeyi imkânsızlaştırıyor ya da ciddi olarak tehlikeye atıyor ise, x ihtiyaçtır." Bu tanımda olduğu gibi, ihtiyaçların öznenen bağımsız bir nesnelîği olduğuna vurgu yapmak, dolayısıyla, ihtiyaçların tatmininde evrensel bir standart öngörmek, hele de piyasa yığınlar halinde 'patolojik' tüketiciler üretiyorken, politik olarak önemli görünür. Nesnellik vurgusu, aynı zamanda, ihtiyaçları isteklerden ayırmaya da yarar; böylece, istekler tamamen öznenen tekeline ve hükmünde kabul edilirken, ihtiyaçlar öznenenden ayrı bir dışallığa yerleştirilebilir. Bazen bu nesnellik, Martha Nussbaum'da olduğu gibi (aktaran Fraser, 2008), soyut insan fikrine dayalı bir evrensellik öngörerek öznenen de türetilir ama sonuç değişmez: ihtiyaçla yüklü 'soyut insan' fikri, piyasadaki soyut tüketici kimliğine olsa olsa biraz ahlaki boyut katar. Her durumda, söz konusu tanımlar, insani ihtiyaçların anlamını organik bir varlık oluşumuza indirger; böylece, doğamızda önsel olarak verili en yaşamsal kalemlerden başlayarak uzayıp giden bir ihtiyaçlar listesi ya da hiyerarşisi oluşturulabilir.

Sermaye birikiminin emeği zaten varoluşsal standartlarda kalmaya zorladığı düşünülürse, onun bu yapısal özelliği fiilen bertaraf edilmediği, hiç olmazsa dizginlenmediği sürece, ihtiyaçlar hiyerarşisi modelleri kurmak, muhtemel ki, devlete ve sermayeye ahlaki vazife yükleyen bir politik çözüm öngörüsüyle birleşecektir, yoksullar çoğalmaya devam ederken. Gelgelim, ihtiyaçlar, en azından Marx'ta, ahlakın değil ekonomi-politiğin konusudur.

Marx'ın kavramsal çerçevesi açısından, tartışmanın bu bölümünden çıkartılabilecek iki sonuç vardır sadece: Birincisi, sermaye insanın dolaysız organik varlığına bile karşıdır –satılma gücü olarak piyasaya çıkamamış

ihtiyaçlara karşı kör olmanın başka ne anlamı olabilir? İkincisi, kapitalizm bir canlı türü olarak varoluşsal gereklerimizin evrensel bir standart oluşturduğuna inanmamızı, bunu 'insan hayatı' olarak saymamızı ister (Marx, 1986) –organik varlığımızın zorunluluklarından başlayarak ilerleyen bir ihtiyaçlar listesi bundan daha fazla neyi temsil edebilir?

Marx'ta ihtiyaç kavramının evrensel bir yanı vardır elbette, fakat o, ne x gibi soyut bir ihtiyaç nesnesinden ne de soyut bir öznedenden türer.⁶ Aksine, evrensellik insanla doğa arasındaki ilişkiyi emek aracılığıyla kavriyor olmanın tarihselliğine dayalıdır; bu yüzden, özgül olana da açıktır. Marx'a göre insani ihtiyaç, kısaca, emeğin fiziksel dünyada nesneleşmesi demektir. Bu tanımın arkasında, insanın doğayla ilişkisini 'bilinçli-özgür, evrensel ve toplumsal' bir üretim etkinliği olarak ele alması yatar. İnsanın üretim etkinliği, sadece avladığıyla yaşayan ve ancak avlayabildiği sürece yaşayan dolaysızlık halini (yani, emeğin -ki bütün hayvanların sahip olduğu- dürtü formunu) aşabildiği için, tarihsel bir eyleme dönüşebilmiştir. Bu tarihsel eylemin sonucu olarak, birincisi, insanın üretim etkinliği bilinç dolayımından geçen özgür bir etkinliktir. Kısaca, insan, diğer hayvanların aksine, kendi doğasında önsel olarak verili ihtiyaçlarla ve o ihtiyaçların dayatmasıyla sınırlanmış değildir; ihtiyacı yokken de üretebilir. Emeğimizin bu içsel özgürlüğü yüzündendir ki, ellerimiz yaptığını dışarıdan izleyebilmekte, onu önceden tasarlayabilmekte ve özgürlüğünden kovulmamışsa eğer, onda kendi amacını tarif edebilmektedir. Dolayısıyla, ikincisi, insan, diğer hayvanların aksine, evrensel üretimde bulunur. Hem yöneldiği nesneyi, diğer hayvanlar gibi sadece kendi türü ve doğada bulduğu haliyle değil, evrensel olarak kavrar; örneğin, bir tahta parçasını masa ya da sandal kavramıyla işleyebilir. Hem de nihai ürün, yine diğer hayvanların aksine, sadece kendisinin ve türünün değil, prensip olarak, herkesin ihtiyacını karşılar (Marx, 1986: 80). Dolayısıyla, insanın üretim etkinliği, diğer canlı türlerinin daimi tekrara dayalı üretimlerinden farklı olarak, yaratıcılığa ve yeniliğe açıktır. Bu evrensel üretim, üçüncüsü, toplumsaldır – ihtiyaçlarımızın 'insanileşmesi düzeyini belirleyen ölçü' başkalarının ürünlerine duyduğumuz ihtiyacın ta kendisidir (Heller, 1978: 41), aksinin, örneğin karıncaların üretim etkinliğinden pek bir farkı yoktur. Öyleyse, insanın en büyük zenginliği, bir başka insandır.

Üretim etkinliğinin evrenselliği, insanın kendi yeniden üretimini doğayı da yeniden üreterek, onu gittikçe emek ürünlerinin (evrensel nesnelere) dünyası haline getirerek gerçekleştirmesi demektir. Bu süreç, aynı zamanda, insanın ihtiyaçlarıyla birlikte dönüşüm sürecidir: üretim etkinliği ihtiyaca karşılık gelen nesnelere yaratırken, bu nesnelere deneyimi yoluyla yeni ihtiyaçlar da doğar; her yeni ürün ise, kendine has bir tüketim adabını da beraberinde getirir. Bir başka deyişle, ihtiyaçların zaman içinde giderek çeşitlendirilmesi, onlara zarafet

ve incelik katılması tamamen emeğin yeniden üretiminin bir özelliğidir ve insanı 'insan' yapan şey, bu niteliktir. Marx'ın örneğini kullanırsak, ellerle yenen çığ etin giderdiği açlık ile çatal-bıçakla yenen pişmiş etin giderdiği açlık, artık aynı 'açlık' değildir (Marx, 2008: 133) ve emek, mideden başka, müzik zevkine sahip bir kulak, estetikten anlayan bir göz de geliştirir (Marx, 1986: 116).

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığım bu kavramsal çerçeveden, genel olarak insani ihtiyaçların anlamı, özel olarak da kapitalizmde ihtiyaçlar formunun içeriği hakkında çıkartılabilecek önemli sonuçlar vardır:

Birincisi, Marx'ın yaklaşımında, ihtiyaçları 'insani' yapan özellik, onların organik varlığımızın gereklerine indirgenemez oluşudur. İhtiyaçların, elbette, onlarsız yaşayamayacağımız ya da ciddi zararlara uğrayacağımız varoluşsal bir sınırı vardır. Ancak bu sınır, sadece, bitkiler ve diğer hayvanlar gibi organik bir tür olduğumuzu gösterir. Bütün canlılar var olabilmek için kendilerine dışsal nesnelere muhtaç olduğuna göre, 'yokluğu ölüme kadar gidiyorsa, x ihtiyaçtır' gibi bir tanım, canlı varlıklar olduğumuzu teyit etmekten başka hiçbir anlam taşımaz. Oysa insanı diğer canlılardan ayırt eden özellik, organik varlığının dayatmaları ve pratik etkinliğiyle özdeş olmamaktır. Bu özdeşliği taşıyanlar, sadece doğasındaki verili fiziksel ihtiyaçlara sahip olan ve onların baskısı nedeniyle etkinlik gösteren diğer hayvanlardır (Marx, 1986: 79).⁷ Oysa kapitalizmde ihtiyaçların üretimi ve tedariki, bildiğimiz gibi, bütünüyle söz konusu özdeşliğin kurulmasına dayanır. Fiziksel ihtiyaçlarımızın baskısı kaçınılmaz olsa da, emeği bütünüyle bu baskının dayatmasına tabi hale getirmek, onu fiziksel varoluşumuzu sürdürmenin bir aracına dönüştürmek (ücret formunun anlamı budur), hayvan doğamıza indirgenmek demektir. Bu indirgeme, satınalma gücüne sahip olsun ya da olmasın, kapitalizm altında, ihtiyaçlarımızla ilişkimiz açısından 'insani' varlığımızın artık bütünüyle sona erdiğini gösterir.

İkincisi, eğer emek kendi yeniden üretimini, ihtiyaçlarını tarihsel süreç içinde çeşitlendirerek ve zarifleştirerek gerçekleştiriyorsa, insani ihtiyaçların anlamı, onların basitçe neler olduklarında değil, tatmin edilme biçimlerinde saklıdır. Bu durumda, örneğin ne izbe bir barınak evden sayılır, ne de tok kalmak beslenmek kabul edilebilir. Sorun, konutun da yiyeceğin de 'insani' şekline sahip olabilmektedir.

Üçüncüsü, emeğin yeniden üretiminin yukarıdaki özelliği nedeniyle, nelerin evrensel olarak kabul edilebilecek ihtiyaçlar olduğuna karar vermek, hem beyhude bir çabadır hem de insan hayatının anlamını varoluşsal sınırlara hapsettiği için (sunulan ihtiyaçlar listesi ne kadar uzun olursa olsun), problemlidir. İhtiyaçlar hiyerarşisi oluşturan teorik modeller, nihayetinde, tarihselliği yok sayılarak sadece ontolojiye indirgenmiş bir ihtiyaçlar tanımını

esas alır. Bu indirgeme, bir yandan ihtiyaçların üretimi ve tedarikinin kapitalist üretim tarzıyla bağıni kopartır, dolayısıyla, insani varlığımızın emek-gücüne tabi hale gelmesinde ne etik ne de politik olarak herhangi bir problem görür; bir yandan da ihtiyaçlar açısından mahrumiyetini çekeceğimiz kimi alanların varlığını 'doğallaştırır'. Oysa Marx'ın çözümlemesine göre, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinin yarattığı istisnasız bütün olanaklar, artık insani ihtiyaçlarımızın kapsamı dâhilindedir ve hepsi, emeğin fiziksel dünyada cisimleştirdiği evrensel ürünler olmaları nedeniyle, insanlığın ortak malıdır. Bu durumda, liberal felsefenin 'istekler' kategorisinde göreceği ya da lüks kabul edebileceği kalemler, Marx'ın çözümlemesinde, emeğin tarihsel olarak eriştiği ihtiyaçların pekâlâ zorunlu bir parçası olabilir. Öyleyse, piyasa sadece sefaletle savrulmuş olanlar için bir felaketten ibaret değildir; onun varlığı 'gerçek' ihtiyaçlarımızla aramızda hâlihazırda bir uçurumun da varlığı demektir (Lebowitz, 2006). Bir başka deyişle, kapitalizmde ihtiyaçların mevcut formu, satın alma kapasitemizden bağımsız olarak, emeğimizin özsel gücü olan yaratıcılığa bizzat sahip olabilmenin keyfini sürmekten, dolayısıyla, kendimizi gelişkin bir 'birey' olarak gerçekleştirebileceğimiz tarihsel olanaklardan zaten men edilmiş olduğumuzu gösterir.

Sonuç olarak, Marx'ın ihtiyaçlar çözümlemesi, kapitalist üretim biçiminin insana 'ontolojik düzeyde' yapılmış bir adaletsizlik olduğunu (Daly, 2000) sergiler. 'İnsani özün' kaybı demek olan bu adaletsizlik, yaratıcı ve dönüştürücü bir etkinlik olan emeğin sahibinden koparak sermayenin nesnesi haline gelmesini, dolayısıyla, insanın kendi emeğiyle, doğal kapasitesiyle bağının bütünüyle araçsal ve baskıcı bir dışsal ilişkiye indirgenmesini ifade eder. Burası, ihtiyaçların anlamını nerede arayacağımızı da gösterir.

Sonuç Yerine

Bu çalışma, insani ihtiyaçlar kavramı aracılığıyla yoksulluğu azaltma stratejilerini eleştirmeyi dener. Yoksulları 'muhtaç' bir özne olarak konumlandırmaya son derece elverişli olan bir kavramın, eğer Marx'ın çözümlemesi hesaba katılırsa, nasıl altüst edilebileceğini ve bu çözümleme açısından sadece yoksulluğun değil, bir bütün olarak kapitalizm eleştirisinin nasıl genişletilebileceğini gösterdi.

Marx'ın ihtiyaçlar kavramı kapitalizmin, kâr güdüsüne dayalı üretim hedefi nedeniyle, sadece mevcut ihtiyaçları yadsımakla kalmadığını, onlarla ilişkimizde 'insan' olmaktan tamamen çıktığımızı kanıtlayan özel bir öneme sahiptir. Bu kanıtlama, emeğin fiziksel dünyada nesneleştirdiği her şeyin emekçilerin 'içsel' mülkiyeti olduğunu ve bütünüyle insani ihtiyaçları temsil ettiğini göstermeye dayanır; dolayısıyla, kapitalizm altında ihtiyaçların anlamını, kapitalizmin radikal eleştirisine dönüştürerek deşifre etme imkânı sağlar. Kapitalizm, bilindiği gibi,

tarihte, emekçilerin kendi içsel mülkiyetleriyle, yaygın deyişle, tüketim mallarıyla olan bağıny bütünüyle kopartmış ilk sistemdir. Bu yüzden, sermaye birikiminin merkezinde yatan bir 'canlı' olarak emekçilerin gündeminde ihtiyaçlar sorunu, ne piyasanın insafına terk edilebilecek iktisadi bir kategoridir ne de paternalist merhamete kavuşturulacak ahlaki bir sorundur. İlki sadece yoksulluk, ikincisi ise sadece sadaka anlamına gelir.

Sonuç olarak, tüketim ilişkileri gibi emek-sermaye çelişkinin her zaman dolaysızca bulunmadığı, üstelik işçi sınıfının bileşik bir güç olmaktan nispeten daha uzak olduğu bir alanda sınıf kavgasından söz edebilmek, mümkün ve gereklidir. Mümkündür; kapitalizmde ihtiyaçların ve emek-gücünün meta olmaları amacıyla üretilip tüketilmesi, basitçe, emekçilerin kendi ihtiyaçlarını gerçekleştirememesi anlamına gelir. Gereklidir; emeğin fiziksel dünyada yarattığı zenginlik, bütün bir hayatın fukaralaştırılması pahasına yükselmektedir. Bu yüzden, emekçilerin birer 'tüketici' olarak da tarihsel misyonları, kendilerinden çalınmış olanı emeğin mülkiyetine yeniden iade etme mücadelesinde yatar. Bu iade, aynı zamanda, emeğimizin evrensel yaratıcılığına kendi adımıza ve insan için sahip olduğumuzda, hayatın kazanabileceği anlamın zenginliğine işaret eder.

Sonnotlar

¹ Benzer bir iddia, emekçilerin kendi ihtiyaçları için yürüttüğü mücadelelerin başka alanları için de pekala söz konusu olabilir. Barınma ihtiyacının kamu arazilerinin işgaline dayanan giderilme biçimi, bunun tipik örneklerinden biridir. Gecekondu yapımının emekçiler açısından nasıl bir 'mülkiyet' iddiası anlamına geldiği ve son yıllarda, kentsel dönüşüm uygulamalarına karşı yürüttükleri mücadelede emekçilerin 'mülkiyet' savunusunun neleri içerdiği hakkında bir tartışma için bkz. Özüğurlu (2010).

² Noonan, kapitalizme karşı mücadelenin aslında burjuva bir mefhum olduğunu savladığı 'haklar' yerine 'ihtiyaçlar' mücadelesi olarak ele alınması gerektiğini iddia eder. İhtiyaç kavramını ise canlı bir varlık olmanın yadsınamaz gerekleri olarak tanımlar. İlerde ayrıntılarını tartışacağım üzere, bu tarz bir kavramsallaştırmayı siyasetin eksenini olarak önermek, kapitalizmde ihtiyaçlar formunun yapısal bir çelişkiye dayandığını da ihmal etmek demektir.

³ Sosyal sermaye kavramının ayrıntılı bir tartışması için bkz. Özüğurlu (2006).

⁴ Örneğin, sosyal sermaye yaklaşımının kentsel problemlerin ele alınma biçimini politik olarak nasıl dönüştürdüğünü ele alan bir tartışma için bkz. Mayer (2003); Craig ve Porter (2006).

⁵Modern ihtiyaç kuramları hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. Fraser (2008).

⁶Marx'ın ihtiyaç kavramı hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özüğurlu (2011).

⁷Marx'ın buradayaptığı insan-hayvan ayrımı, insani ihtiyaçların ontolojik boyuttan ibaret olmadığını anlamamıza yarar. Bu yüzden 'doğal ihtiyaçların' anlamını da, ancak, tarihsel olarak yaratılmış ihtiyaçlar biçiminde kavrayabilmemize olanak sağlar. İnsan-hayvan ayrımını, dolayısıyla, insanı diğer türler karşısında üstün gören bir 'türcülük' olarak yorumlamak, eğer haksızlık değilse, bir yanlış anlamadır. Ayrımın amacı, insan-doğa ilişkisini tarihselleştirmekten ibarettir, böylece, bize aslında, kapitalizm altında diğer canlı türlerinin de akıbeti hakkında bir öngörü sağlar. Bu tartışma için bkz. Wilde (2000).

Kaynakça

Ali S M ve Sirivardana S (1996). Towards a new paradigm for poverty eradication in South Asia. *International Social Science Journal*, 48(148): 207-218.

Buğra A ve Keyder Ç (2003). *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı için Hazırlanan Proje Raporu, Ankara: UNDP.

Buckley R M ve Kalarickal J (2005). Housing Policy in Developing Countries: Conjectures and Refutations. *The World Bank Research Observer*, 20(2): 233-257.

Craig D ve Porter D (2006). *Development Beyond Neoliberalism? Governance, Poverty Reduction and Political Economy*. London-New York: Routledge.

Craig D ve Porter D (2005). The Third Way and the Third World: Poverty Reduction and Social Inclusion Strategies in the Rise of 'Inclusive' Liberalism. *Review of International Political Economy*, 12(2): 226-263.

Daly J (2000). Marx and Justice. *International Journal of Philosophical Studies*, 8(3): 351-370.

Fraser I (2008). *Hegel ve Marks: İhtiyaç Kavramı*. Çev. B Sumer Aydaş, Ankara: Dost Kitabevi.

Heller A (1978). *The Theory of Need in Marx*. London: Allison & Busby.

Lebowitz M A (2006). *Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadi*. Çev. A Geniş, Ankara: Phoenix Yayınları.

Marx K (2008). *Grundrisse; Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. Çev. S Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx K (1986). *1844 Felsefe Yazıları*. Çev. M Belge, Ankara: V Yayınları.

Mayer M (2003). The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities and Urban Movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27: 110-132.

Moser C (1998). The Asset Vulnerability Framework: Reassessing Urban Poverty Reduction Strategies. *World Development*, 26(1): 1-19.

Noonan J (2004). Rights, needs, and the moral grounds of democratic society. *Rethinking Marxism*, 16(3): 311-325.

Musembi C N (2007). De Soto and Land Relations in Rural Africa: Breathing life into dead theories about property rights. *Third World Quarterly*, 28 (8): 1457-1478.

Özüğurlu A (2011). İnsani İhtiyaçlardan Haklara: Sermaye Birikir ve Emekçiler Kendilerini Yeniden Üretirken. İçinde: Y Bürkeç, M Özüğurlu vd. (der), *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri, 1. Cilt*, (2. Baskı), Ankara: NotaBene Yayınları, 123-152.

Özüğurlu A (2010). Neoliberal Kentleşme Karşısında Barınma Hakkı Mücadeleleri: Mülkiyet Açısından Bir İnceleme. İçinde: S Bayramoğlu (der.), *Toprak Mülkiyeti: Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Memleket Yayınları, 297-306.

Özüğurlu A (2006). Sosyal Sermaye: Kamunun Trajedisi ya da Emegin Sömürgeleştirilmesinde Yeni Bir Eşik. *Akdeniz İBF Dergisi*, 6(2): 188-213.

Pasha M K (1996). Globalisation and Poverty in South Asia. *Millennium*, 25(3): 635-656.

Wilde L (2000). 'The creatures, too, must become free': Marx and the Animal/ Human Distinction. *Capital & Class*, 24: 37-53.

World Bank (2000). *World Development Report 2000/01: Attacking Poverty*, World Bank: Washington, D.C..

Özüğurlu A (2012). İnsani İhtiyaçlar Kavramı: Yoksulluğu Azaltma Stratejileri Üzerine Eleştirel Düşünceler. *Mülkiye Dergisi* 36(4), 35-49.